

An Analysis of the Fact/Value Dichotomy in light of the Relationship Between Description and Prescription According to Hilary Putnam and al-Farabi

Mohsen Ashrafiانfar¹ , Janan Izadi² , Jafar Shanazari³

- ¹ Ph.D. student of Transcendental Wisdom, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet's Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. mohsen.ashrafiانfar@outlook.com
- ² Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet's Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran (**Corresponding Author**). j.izadi@ltr.ui.ac.ir
- ³ Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet's Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. j.shanazari@ltr.ui.ac.ir

Abstract

There is a belief that the descriptive/prescriptive dichotomy is the linguistic/conceptual representation of the fact/value dichotomy. The descriptive/prescriptive dichotomy implies that terms/concepts are generally divided into two categories: evaluative and non-evaluative. Evaluative terms/concepts are free of any factuality and are not truth nor false *ipso facto*. In contrast, there are non-evaluative or descriptive terms/concepts that refer to objective reality and being truth and false. Some believe that there are terms/concepts that are capable of accepting both description and prescription at the same time and these terms/concepts, known as thick ethical concepts, have the ability to go beyond the descriptive/prescriptive dichotomy, thus collapsing the fact/value dichotomy. The fact/value dichotomy means that values are not real, objective and a genuine feature of the world. In this research, we analyze two problems in the works of Hilary Putnam and al-Farabi, namely the role of the thick ethical terms/concepts in the rejection of the descriptive/prescriptive dichotomy and thus the rejection of the fact/value dichotomy, and the connectivity between description and prescription and how it is related to the fact/value problem. It is of great significance because realism or relativism of moral judgments and statements are directly dependent on how to solve these issues. Therefore, it has a fundamental position in moral philosophy and practical wisdom, and other moral issues are influenced by it. The purpose of comparing these two philosophers, despite they both support moral realism, is to show the fundamental difference between them in explaining and interpreting realism; al-Farabi views realism from a metaphysical perspective, while Putnam, in contrast, views morality from the perspective of internal realism and common-sense realism.

Keywords: Fact/Value Dichotomy, Descriptive/Prescriptive Dichotomy, Thick Ethical Terms/Concepts, Ethics, Hilary Putnam, Al-Farabi.

Received: 2024/12/12; Revision: 2025/03/11; Accepted: 2025/03/15 ; Published online: 2025/04/12

□ Ashrafiانfar, M., Izadi, J. & Shanazari, J. (2025). An Analysis of the Fact/Value Dichotomy in light of the Relationship Between Description and Prescription According to Hilary Putnam and al-Farabi. *Journal of Religious Thought*, 25(2), 35-51.

 <https://doi.org/10.22099/jrt.2025.51914.3160>

□ Copyright © The Author

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Introduction and Problem Statement

There is a belief that the descriptive/prescriptive dichotomy is the linguistic/conceptual representation of the fact/value dichotomy. The descriptive/prescriptive dichotomy implies that terms/concepts are generally divided into two categories: evaluative and non-evaluative. Evaluative terms/concepts are free of any factuality and are neither truth nor false *ipso facto*. In contrast, there are non-evaluative or descriptive terms/concepts that refer to objective reality and being truth and false *ipso facto*.

Some believe that there are terms/concepts that are capable of accepting both description and prescription at the same time and these terms/concepts, known as thick ethical concepts, have the ability to go beyond the descriptive/prescriptive dichotomy, thus collapsing the fact/value dichotomy. The fact/value dichotomy means that values are not real, objective and a genuine feature of the world.

Methodology

In this research we tend to analyze two problems in the works of Hilary Putnam and al-Farabi: first, the role of the thick ethical terms/concepts in the rejection of the descriptive/prescriptive dichotomy and thus the rejection of the fact/value dichotomy; and second, the connectivity between description and prescription and its relationship with the fact/value problem.

The purpose of comparing these two philosophers is to show the fundamental difference between them in explaining and interpreting realism.

Discussion

It is of great significance because realism or relativism of moral judgments and statements are directly dependent on how to solve these issues. Therefore, it has a fundamental position in moral philosophy and practical wisdom, and other moral issues are influenced by it.

Conclusion

1. To refute the description/prescription dichotomy, an argument is presented as follows: a) Thick ethical statements and judgments express features of the real world; b) Valuation is inseparable from thick statements and judgments; Conclusion: Valuations express features of the real world.

To prove premise a, examples from al-Farabi and Putnam are presented; To prove the second premise, McDowell's argument is used; We will show that this argument is valid both for al-Farabi and Putnam. In general, it is concluded that the aforementioned dichotomies can be rejected with thick ethical terms/concepts.

2. Regarding the first premise and conclusion, which are centered on realism, al-Farabi and Putnam present two completely opposite explanations of realism: For al-Farabi, moral judgments and sentences have real and external origin of abstraction, and the truth or falsity of these judgments and statements are provided by their correspondence to those external moral features; this view of al-Farabi is known as metaphysical realism. On the other hand, Putnam denies metaphysical realism and believes that the truth or falsity of moral judgments and statements is not based on external objects and beings. His alternative is internal and common-sense realism; in this type of realism, truth and falsity are understood simply by having sufficient reasons and practical expediency. This expression of moral realism is not independent of a person's insight and inclination, culture, and perspective; Therefore, as these things change, moral value also changes, and as a result, this perspective leads to moral relativism. Whereas for al-Farabi, unlike Putnam, moral values find meaning in relation to the true goal, which is the degree of closeness to God and an ontological value; Therefore, for al-Farabi, moral value is independent of a person's insight and inclination, culture and perspective, and his theory does not lead to moral relativism.

3. There are also three criticisms of this argument.

The first criticism is that the argument presented to prove premise b, i.e. McDowell's argument, is based on linguistic usages, while for al-Farabi and Putnam, linguistic discussions are conventional and cannot be the basis for ontological discussions such as realism.

The second criticism is that the argument put forward by Putnam seems to be merely a polemical argument because it is based on the premise that non-cognitivists believe that thick sentences are true

and falsifiable, while this truth and falsifiability of thick ethical statements can be fundamentally challenged and it can be questioned where its realism comes from.

The third criticism is that the inseparability of description and prescription in thick terms/concepts is not compatible with their realism. That is, one can decompose thick moral terms/concepts into two components: descriptive and prescription, both of which are realistic.

Although the realistic nature of the prescription is the goal of the aforementioned argument, the argument collapses when premise b is violated; therefore, to prove the realistic nature of the prescription, a method other than using thick terms/concepts must be used.

4. We will discuss the connectivity of description and prescription that Putnam and al-Farabi and its consequences by rejecting the descriptive/prescriptive dichotomy. To this end, three statements are presented based on Putnam's view and then compared with al-Farabi's:

Putnam's first statement, which considers the judgment in description and prescription to be realistic, challenges the fact/value problem for both Putnam and Al-Farabi and requires the objectivity of values. Putnam's second statement, which considers valuation analytically as a prerequisite for description, is rejected by al-Farabi, and therefore does not play a role in solving the fact/value problem; but for Putnam, it is not possible for a realistic sentence or statement to necessitate an unrealistic one, so this statement solves the fact/value problem. Therefore, if a description is realistic, the prescription that it necessitates will also be realistic.

Regarding Putnam's third statement, which also presupposes description and prescription, it should be said: The presupposition of description and prescription in al-Farabi and Putnam can be explained in such a way that the process of perception is a voluntary process, which makes our knowledge based on a value system. But al-Farabi and Putnam fundamentally disagree on the rest of the matter: According to this explanation, we must always have a basic value or descriptive judgment that itself has no presuppositions, otherwise a kind of sequence will arise; But Putnam denies any kind of basic knowledge, while al-Farabi believes in rational basic knowledge that reveals reality.

5. Finally, in our opinion, the criterion that al-Farabi has for valuing is a guarantee of its reality, because he sees the criterion of the value of human volitional states in fulfilling the true goal, that is, the levels of divine proximity which has an external existence independent of human beings; And that is why his valuation is objective, realistic, and anti-conventional and anti-relativist. But on the other hand, Putnam's views do not meet the criterion of moral objectivity because, for him, the reality of values is not based on their existence independent of humanity, and one's culture and perspective; Therefore, as these matters change, values also change, and the result of this is relativism in ethics.

تحلیلی از دوگانۀ واقعیت/ارزش در پرتو نسبت توصیف و توصیه نزد هیلاری پاتنم و فارابی

محسن اشرفیان‌فر^۱ ID، جنان ایزدی^۲ ID، جعفر شانظری^۳ ID

^۱ دانشجوی دکتری حکمت متعالیه، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت(ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
mohsen.ashrafianfar@outlook.com

^۲ استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت(ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).
j.izadi@ltr.ui.ac.ir

^۳ دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت(ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
j.shanazari@ltr.ui.ac.ir

چکیده

این باور وجود دارد که دوگانۀ توصیفی/توصیهای وجه زبانی/مفهومی، دوگانۀ واقعیت/ارزش است. مقصود از دوگانۀ توصیفی/توصیهای آن است که الفاظ/مفاهیم به‌طور کلی به دو دسته ارزش‌گذارانه و غیر ارزش‌گذارانه تقسیم می‌شوند، به‌نحوی که الفاظ/مفاهیم ارزش‌گذارانه، خالی از هرگونه واقع‌نمایی بوده و غیر صدق و کذب‌پذیرند. در مقابل، الفاظ/مفاهیم توصیفی و غیر ارزش‌گذارانه وجود دارند که حکایت‌گر ویژگی‌های واقعیت خارجی بوده و صدق و کذب‌پذیرند. برخی معتقدند الفاظ/مفاهیمی وجود دارد که هر دو خاصیت توصیف و توصیه را توأمان دارا هستند و این الفاظ/مفاهیم، که غلیظ اخلاقی نامیده می‌شوند، توانایی نقض دوگانۀ توصیفی/توصیهای را دارند و به‌دنبال آن با رد این دوگانۀ واقعیت/ارزش نیز فرو می‌ریزد. مقصود از دوگانۀ واقعیت/ارزش آن است که ارزش‌ها واقعی و عینی نبوده و ویژگی اصیل واقعیت خارجی نیستند. در این پژوهش قصد داریم در آثار هیلاری پاتنم و فارابی دو مسأله را واکاوی کنیم: اول، نقش الفاظ/مفاهیم غلیظ اخلاقی در رد دوگانۀ توصیفی/توصیهای و به تبع آن دوگانۀ واقعیت/ارزش. دوم، نحوه درهم‌تنیدگی توصیف و توصیه و رابطه آن با مسأله واقعیت/ارزش. اهمیت این موضوع از آن جهت است که واقع‌نمایی، عقلانیت، استدلال‌پذیری و نسبی‌گرایی احکام و جملات اخلاقی مستقیماً به حل این مسأله وابسته است؛ بدین‌خاطر در فلسفۀ اخلاق و حکمت عملی دارای جایگاه مبنایی بوده و سایر مسائل اخلاقی از آن تأثیر می‌پذیرند. هدف از مقایسه این دو فیلسوف، علی‌رغم اشتراک در صرف اعتقاد به واقع‌گرایی اخلاقی، نشان دادن اختلاف اساسی آن دو در تبیین و تفسیر از واقع‌گرایی است. فارابی از منظر واقع‌گرایی متافیزیکی و پاتنم درمقابل، از منظر واقع‌گرایی درونی و واقع‌گرایی فهم‌متعارفی به اخلاق نظر می‌کند.

واژگان کلیدی: دوگانۀ واقعیت/ارزش، دوگانۀ توصیفی/توصیهای، الفاظ/مفاهیم غلیظ اخلاقی، فلسفۀ اخلاق، پاتنم، فارابی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۲؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۱/۲۳

اشرفیان‌فر، محسن؛ ایزدی، جنان؛ شانظری، جعفر (۱۴۰۴). تحلیلی از دوگانۀ واقعیت/ارزش در پرتو نسبت توصیف و توصیه نزد هیلاری پاتنم و فارابی. *اندیشه دینی*، ۲۵(۲)، ۳۵-۵۱.

doi <https://doi.org/10.22099/jrt.2025.51914.3160>

۱. طرح مسأله

مسأله دوگانۀ واقعیت/ارزش^۱ یک مسأله هستی‌شناسانه بوده و جایگاهش متافیزیک است. این مسأله بدین تقریر است که ارزش‌ها^۲ ویژگی اصیل جهان نبوده (Roberts, 2013, p. 679) و به عبارتی، عینی^۳ و واقعی نیستند (جیکوبز، ۱۳۹۶ش، ص ۷۰). مراد از عینی بودن آن است که ارزش‌ها و هنجارها، واقعیتی مستقل از بینش و گرایش انسان داشته باشند. به عبارت دیگر، اگر انسان، بینش‌ها و گرایش‌هایش تغییر کرد، در واقعیت ارزش‌ها و هنجارها تغییری ایجاد نشود (Putnam & Putnam, 2017, p. 61).

پیشینه و جایگاه این مباحث در فلسفۀ غرب را می‌توان تا «هست و باید هیوم» و رویکردهای معاصر آن در فلسفۀ تحصیل‌گرایی منطقی^۵ پیگیری کرد؛ فلسفۀ‌ای که فقط گزاره‌های ناظر به علوم تجربی را معنادار و صدق و کذب‌پذیر می‌داند. در فلسفۀ و کلام اسلامی این مسأله را می‌توان در مباحث مربوط به برهانی بودن اخلاق یا مشهور و مقبول بودن آن، حسن‌وقیح ذاتی و قواعدی مثل «کل ما حکم به العقل حکم به الشرع» و نسبت فلسفۀ اولی با حکمت عملی دنبال کرد.

در تصور «ناشناخت‌گرایان»^۶ مسأله دوگانۀ توصیفی/توصیه‌ای^۸ نسخه^۹ زبانی/مفهومی و هم‌ارز دوگانۀ واقعیت/ارزش است (Putnam & Walsh, 2012, p. 115). به عبارت دیگر، این یک مسأله زبان‌شناختی^{۱۰} و البته با حیث واقع‌نمایی، حکایت‌گری و ارجاع به واقع است. یعنی موطن بحث از توصیف و توصیه زبان است؛ اما نه از حیث صرف اعتبارات و قراردادهای زبانی، بلکه از آن جهت که نسبت به واقعیت حکایت‌گری و ارجاع دارند. تقریر ناشناخت‌گرایان از دوگانۀ توصیفی/توصیه‌ای بدین بیان است که به‌طور کلی الفاظ/مفاهیم^{۱۱} به دو دسته «توصیفی»^{۱۲} یا «توصیه‌ای»^{۱۳} یا «غیر ارزش‌گذارانه»^{۱۴} / «ارزش‌گذارانه»^{۱۵} تقسیم می‌شوند. «توصیفی» یا «غیر ارزش‌گذارانه»، الفاظ/مفاهیمی هستند که صرفاً به گزارش از واقعیت پرداخته و در آن هیچ ارزش‌گذاری‌ای انجام نمی‌شود؛ درمقابل، «توصیه‌ای» یا «ارزش‌گذارانه» الفاظ/مفاهیمی هستند که به ارزش‌گذاری می‌پردازند. «توصیفی» مثل «مجموع زوایای مثلث ۱۸۰ درجه است» و «توصیه‌ای» مثل «ظلم کردن بد است».

ناشناخت‌گرایان بر این عقیده‌اند که تباین مستحکمی بین «توصیف» و «ارزش‌گذاری» وجود دارد؛ از نظر آنان الفاظ/مفاهیم ارزش‌گذارانه صرفاً بیان تأیید، ستایش و تصویب است. درمقابل، الفاظ/مفاهیم توصیفی دارای محتوای شناختی‌اند (Burton, 1992, p. 28). نزد ناشناخت‌گرایان الفاظ/مفاهیم ارزشی حکایت‌گر ویژگی‌های خارجی نبوده (Kyle, 2019, p. 1) و جملات حاوی آن‌ها صدق و کذب‌پذیر نیست (Putnam, 1992a, p. 168). یکی از حوزه‌هایی که برای حل مسأله توصیف/توصیه، محل توجه قرار گرفته است، الفاظ/مفاهیم غلیظ اخلاقی است. الفاظ/مفاهیم ارزش‌گذارانه، به دو دسته تقسیم می‌شوند: ۱- «رقیق»^{۱۶} و ۲- «غلیظ»^{۱۷}.

الفاظ/مفاهیم رقیق اخلاقی، صرفاً ارزش‌گذارانه‌اند؛ اما برخلاف آن‌ها، الفاظ/مفاهیم غلیظ، علاوه بر ارزش‌گذاری، دارای ویژگی توصیفی نیز هستند. به عبارت دیگر، الفاظ/مفاهیم غلیظ آمیخته‌ای از «ارزش‌گذاری» و «توصیف غیر ارزش‌گذارانه»‌اند؛ به همین خاطر، ارزش‌گذاری

1. The Fact/Value Dichotomy.

۲. مقصود از ارزش در این پژوهش ارزش اخلاقی، درمقابل ارزش‌های هنری، زیبایی‌شناسانه، وجودشناسانه و ... است.

3. Objective

۴. مقصود ما از واقعیت، نفس‌الامری است که به بینش و گرایش ما وابستگی نداشته باشد و با تغییر و وجود یا عدم ما تغییری در آن رخ ندهد. به همین خاطر احکام و جملات عرفی، ذهنی و قراردادی هرچند یک موطن واقعیت برای خود دارند و هرچند به یک معنایی صدق و کذب‌پذیرند، اما مقصود ما از واقعیت در این پژوهش نیستند و غیرواقعی و غیرعینی به حساب می‌آیند.

5. Logical Positivism

6. Non-Cognitivists

۷. فلاسفه‌ای از قرن بیستم تاکنون؛ همچون آیر (A. J. Ayer) و هیر (R. M. Hare).

8. The Descriptive/Prescriptive Dichotomy

9. Version

10. Linguistic

11. Terms/Concept

12. Descriptive

13. Prescriptive

14. Non-Evaluative

15. Evaluative

16. Thin

17. Thick

صرف، «رقیق»، «مجرد»^{۱۸}، «الفاظ ارزش‌گذارانه اولیه»^{۱۹} و ارزش‌گذاری همراه با توصیف، «غلیظ»، «کمتر مجرد»^{۲۰}، «توصیف غنی»^{۲۱}، «اخلاقی-توصیفی»^{۲۲} و «الفاظ ارزش‌گذارانه ثانوی»^{۲۳} نامیده شده است. همین آمیختگی است که باعث توجهات فلسفی به الفاظ/مفاهیم غلیظ از نیمه قرن بیستم تاکنون شده است. مثلاً وقتی «سخت‌و‌تمند»^{۲۴}، به‌عنوان یک مفهوم غلیظ، به کسی نسبت داده می‌شود، هم‌زمان دو کار انجام می‌گیرد: ۱- توصیف اینکه فرد این ویژگی را دارد که حاضر است مافوق انتظار پول ببخشد و حمایت کند؛ ۲- ارزش‌گذاری و تحسین این عمل؛ بدین‌معنا که کارش کار خوبی است (Reuter, 2018, p. 6)؛ یا وقتی از واژه «بی‌ملاحظه»^{۲۵} استفاده می‌کنیم هم‌زمان هم ملامت می‌کنیم، هم رفتار فرد «بی‌ملاحظه» را پیش‌بینی و تشریح می‌کنیم (Putnam, 1981, p. 138).

در نتیجه، در الفاظ/مفاهیم رقیق، مثلاً وقتی کسی عملی را بد می‌نامد، او آن عمل را به‌صورت منفی ارزش‌گذاری می‌کند بدون آنکه خود را متعهد به توصیف غیر ارزش‌گذارانه بکند. این ویژگی باعث می‌شود که الفاظ/مفاهیم رقیق نسبت به الفاظ/مفاهیم غلیظ، چون خودخواه و ظالم، عمومیت داشته باشند؛ هر عمل خودخواهانه‌ای بد محسوب می‌شود؛ اما هر عمل بدی خودخواهانه نیست. آنچه عمل خودخواهانه دارد، علاوه بر بدی، این ویژگی است که فاعل خود را به نوعی بر دیگری اولویت می‌بخشد. بنابراین، کارکرد الفاظ/مفاهیم غلیظ هم ارزش‌گذاری و هم توصیف غیر ارزش‌گذارانه است.

پیشینه و ریشه جعل اصطلاح «غلیظ»، برای مفهوم مرکب از ارزش‌گذاری و غیرارزش‌گذاری، را می‌توان در کتاب «اخلاق‌شناسی و مرزهای فلسفه»^{۲۶} برنارد ویلیامز^{۲۷} در سال ۱۹۸۵ یافت (Williams, 2006, p. 129). به نظر می‌رسد ویلیامز عنوان «غلیظ» را از مفهوم «توصیف غلیظ» معرفی شده توسط گیلبرت رایل^{۲۸} و همچنین کلفورد گیرتز^{۲۹}، انسان‌شناس آمریکایی، اخذ کرده است. رایل توصیفات غلیظ را این‌گونه تعریف می‌کند: توصیفات فعالیت‌های انسانی نه به‌مثابه صرف حرکات بدنی، بلکه شامل جزئیات دارای هدف و مقصود که باعث می‌شود بتوانیم آن فعالیت‌ها را فهم کنیم. در کلمات گیرتز اصطلاح غلظت مربوط به بعد خاص فرهنگی آن جزئیات است. در اصطلاح رایل و گیرتز توصیفات غلیظ الزاماً شامل ارزش‌گذاری نمی‌شوند (Väyrynen, 2025).

هرچند اصطلاح مفاهیم «غلیظ» و «رقیق» از ویلیامز ریشه می‌گیرند، اما او نخستین کسی نبود که متوجه کارکرد این مفاهیم شود. هیر^{۳۰} در کتاب «زبان اخلاق»^{۳۱} بین دو دسته واژه‌های ارزش‌گذارانه «اولیه» و «ثانویه» تمایز قائل می‌شود. مثال‌هایی که برای «اولیه» برمی‌شمارد همان مفاهیم رقیق و برخی از مثال‌هایی که برای «ثانویه» دارد، معادل مفاهیم غلیظ است (Hare, 1952, p. 155). اشاره به مفاهیم غلیظ را در آرای استیونسن تحت عنوان «تعریفات تشویق‌کننده»^{۳۲} نیز می‌توان یافت (Stevenson, 1938, p. 331). مفاهیم غلیظ از زمان بحث ویلیامز در سال ۱۹۸۵ به یکی از حوزه‌های بحث فلسفه اخلاق تبدیل شده است (Väyrynen, 2025). در قبال کارکرد الفاظ/مفاهیم غلیظ اخلاقی در حل مسأله توصیف/توصیه مواضع متفاوتی اخذ شده است که به‌طور کلی در قالب دو نظریه جای می‌گیرد. ۱- غیرقابل جداسازی؛ ۲- قابل جداسازی.

۱- طرفداران نظریه غیرقابل جداسازی، معتقدند الفاظ/مفاهیم غلیظ اخلاقی، باعث فروپاشی دوگانه توصیفی/توصیه‌ای و به دنبال آن دوگانه واقعیت/ارزش می‌شود. به‌عبارت‌دیگر، نقشی که الفاظ/مفاهیم غلیظ در مباحث اخیر بازی می‌کند به چالش کشیدن ملاک ارزش‌گذارانه بودن و ملاک توصیفی بودن است. البته این چالش به وجه تمایز بین الفاظ/مفاهیم غلیظ و رقیق هم سرایت می‌کند (Roberts, 2013, pp. 678-679).

سبب اینکه الفاظ/مفاهیم غلیظ اخلاقی، مثال نقض تباین توصیفی/توصیه‌ای و واقعیت/ارزش به‌شمار می‌رود، آن است که ویژگی‌های الفاظ/مفاهیم «توصیفی» به الفاظ/مفاهیم «غلیظ» نیز اسناد داده می‌شود. یعنی، جمله غلیظ، همانند جمله توصیفی، صدق و کذب‌پذیر است

18. Abstract
19. Primarily Evaluative Terms
20. Less Abstract
21. Rich Description
22. Moral Descriptive
23. Secondarily Evaluative Terms
24. Generous
25. Inconsiderate
26. Ethics and the Limits of Philosophy
27. Bernard Williams (1929-2003)
28. Gilbert Ryle (1900-1976)
29. Clifford Geertz (1926-2006)
30. R.M. Hare (1919-2002)
31. The Language of Morals
32. Persuasive Definitions

و حکایت از خارج می‌کند؛ اما از آنجاکه الفاظ/مفاهیم غلیظ ذاتاً ارزش‌گذارانه هستند، نتیجه این می‌شود که این صدق و کذب‌پذیری و این حکایت‌گری از خارج، از ارزش‌گذاری نیز جدا نیست و به این وسیله تبیین و دوگانۀ واقعیت/ارزش نیز مردود می‌گردد.

از طرفداران این نظریه می‌توان به (Murdoch, 2014)، (Williams, 2006)، (Kirchin, 2017)، (Dancy, 1995)، (Foot, 1958) و (McDowell, 2002, p198-210) اشاره کرد.

۲- طرفداران نظریۀ قابل جداسازی معتقدند مفاهیم غلیظ دارای دو جزء متمایز قابل تفکیک هستند که یکی مفاهیم غیر ارزش‌گذارانه و دیگری ارزش‌گذارانه هستند. از طرفداران این نظریه می‌توان به (Hare, 1952, pp. 121-122) و (Burton, 1992) و (Kyle, 2019) اشاره کرد.

در این پژوهش درصدد پاسخ به دو سوال هستیم:

۱- بنابر آرای پاتنم و فارابی، نقش الفاظ/مفاهیم غلیظ اخلاقی در رد دوگانۀ توصیفی/توصیهای و به تبع آن دوگانۀ واقعیت/ارزش چیست؟

۲- بنابر آرای پاتنم و فارابی، با توجه به عدم تبیین توصیف و توصیه، این دو امر چگونه درهم‌تنیده هستند و رابطه این درهم‌تنیدگی با مسأله واقعیت/ارزش چیست؟

پیش از این پژوهشی درباره نسبت توصیف/توصیه و واقعیت/ارزش در تطبیق آرای فارابی، به‌عنوان نماینده متافیزیک سنتی و پاتنم، به‌عنوان نماینده فلسفۀ تحلیلی و عمل‌گرایانه، صورت نگرفته است. هدف از مقایسه این دو فیلسوف علی‌رغم اشتراک در صرف اعتقاد به واقع‌گرایی اخلاقی، نشان دادن اختلاف اساسی آن دو در تبیین و تفسیر از واقع‌گرایی است. سیر مباحث بدین شرح خواهد بود:

ابتدا ملاک تمایز توصیف و ارزش‌گذاری را نزد پاتنم و فارابی بررسی می‌کنیم. این امر پیش‌نیاز ورود به بحث دوگانۀ توصیفی/توصیهای و شناخت الفاظ/مفاهیم غلیظ است. در مرحله بعد به نقش الفاظ/مفاهیم غلیظ در رد دوگانۀ توصیفی/توصیهای و به تبع آن دوگانۀ واقعیت/ارزش می‌پردازیم. سپس بررسی می‌شود که با رد دوگانگی و تبیین توصیف و توصیه، این دو چگونه درهم‌تنیدگی دارند و این امر چه نسبتی با مسأله واقعیت/ارزش دارد؟

۲. ملاک تمایز توصیف و ارزش‌گذاری نزد پاتنم

مبنای‌ترین بحث در این مباحث آن است که نزد پاتنم و فارابی ملاک تمایز الفاظ/مفاهیم ارزشی با غیر ارزشی چیست؟ رویکرد پاتنم در ارائه تمایز، آن است که اول مقصودش از ارزش‌گذاری و توصیه‌ای را مشخص می‌کند و سپس هرچه این‌گونه نبود را توصیفی و غیر ارزش‌گذارانه می‌گیرد (Putnam, 1992b, p. 213; 2005, p. 73).

نزد پاتنم، ملاک ارزشی بودن عبارات اخلاقی آن است که به‌طور غیر قابل‌انکاری، ذاتاً «جهت‌گیری به سوی عمل»^{۳۳} دارند و «راهنمای عمل»^{۳۴} هستند؛ یعنی عبارات ناظر به محمولات جملات اخلاقی مثل بایسته است، درست است و واجب است. معیاری که پاتنم به‌عنوان «راهنمای عمل بودن» در نظر دارد به گونه‌ایست که برخی محمولات معرفت‌شناسانه نیز ارزش‌گذارانه خواهند شد. مثلاً «عقلاً قابل قبول» یا «باور موجه» همان‌قدر ویژگی «راهنمای عمل بودن» را دارند که «درست» در معنا و کاربرد اخلاقی‌اش دارد (Putnam, 1981, p. 210).

۳. ملاک تمایز توصیف و ارزش‌گذاری نزد فارابی

نزد فارابی قوه ناطقه انسان دارای دو جزء عملی و نظری است. قوه عملی^{۳۵} ادراکی را به‌دست می‌دهد که شأن موجود شدن به صنع و اراده انسان، و از حالی به حالی تغییر دادن را دارد. به‌عبارت‌دیگر، آنچه ادراک می‌کند چیزی است که می‌توان به آن عمل کرد و به فعلیت درآورد که عبارت است از «جمیل/قبیح» و «نافع/ضرررسان» و «لذت‌بخش/دردآور» از افعال و اخلاق و آنچه سزاوار است که انجام یا ترک شود. به بیان فارابی این نوع ادراک است که منجر به شوق و اراده می‌گردد. مثلاً «نیکی به پدر و مادر خوب است»، «خیانت قبیح است»، «عدل جمیل است» از ادراکات «عقل عملی» یا «جزء عملی ناطقه»ی انسان است. درمقابل، «قوه نظری»^{۳۶} حائز ادراکی است که شأن «به آن عمل کردن» و تحقق به اراده انسان را ندارد. مثلاً «سه، عدد فرد است»، «خدا واحد است»، «عالم محدث است»، از ادراکات عقل نظری است. به‌همین دلیل، فارابی قائل به دو صنف معقول ارادی و غیر ارادی می‌شود و ملاک تمایز این دو نیز، قوه و شأن عمل کردن و منجر به

33. Orientation Towards Action

34. Action-Guiding

۳۵. نام دیگرش «عقل عملی» و «قوه فکری» است و کاری که انجام می‌دهد فکر، رویت، تأمل و استنباط نامیده می‌شود.

۳۶. «عقل نظری» نیز نامیده می‌شود.

شوق و اراده شدن است (فارابی، ۱۳۷۶ش، ص ۳۳؛ ۱۳۸۸ش، صص ۱۱ و ۳۸-۳۹؛ ۱۴۳۰ق/الف، صص ۱۸۳-۱۸۴؛ ۱۴۳۰ق/ب، صص ۲۵۳-۲۵۴؛ ۱۳۴۵ق، ص ۱۰؛ ۱۹۳۸، صص ۹-۱۱؛ ۱۹۹۵، صص ۸۲-۸۶).

از این نکات می‌توان چنین برداشت کرد که مثلاً یک مفهوم تصویری مثل «آب» یا یک مفهوم تصدیقی مثل «آب مایع است»، گرچه حکایت از واقعیت خارجی می‌کنند؛ ولی شأن و استعداد راهنمایی عمل را ندارند. به عبارت دیگر، نمی‌توان به این دو معرفت عمل نمود؛ چراکه شأن عملی ندارند. شأن عملی هنگامی حاصل می‌شود که توضیحات دیگری همراه این معارف اضافه گردد؛ یعنی اضافه شدن عبارات ناظر به محمولات جملات اخلاقی. مثلاً برای «رفع تشنگی باید آب خورد» یا «برای رفع تشنگی، آب خوردن بایسته است». نتیجه اینکه رأی فارابی در معیار ارزش‌گذاری احکام و جملات اخلاقی با رأی پاتنم یکسان است که عبارت از «راهنمای عمل بودن» و «دارای شأن عمل کردن و به فعلیت درآوردن» است.

۴. نقش الفاظ/مفاهیم غلیظ در حل دوگانۀ توصیفی/توصیه‌ای نزد پاتنم

آنچه در مباحث و استدلال‌های این پژوهش محوریت دارد جملات و گزاره‌های حاوی الفاظ/مفاهیم غلیظ به‌عنوان محمول است. جملاتی که از این الفاظ/مفاهیم ساخته می‌شود را جملات و احکام غلیظ می‌نامیم. این جملات و احکام غلیظ نزد پاتنم هم‌زمان و به‌طور تجزیه‌ناپذیر، هم ارزش‌گذاری و هم توصیف می‌کنند. به عبارت دیگر، هم‌زمان هم راهنمای عمل هستند هم واقع‌نما. به عقیده پاتنم وجود چنین جملات و احکامی، اثبات‌کننده فی‌الجمله واقع‌نما بودن ارزش‌گذاری و رد قطعی تباین واقعیت/ارزش است. تقریر استدلال بدین نحو است:

مقدمه اول: جملات و احکام غلیظ، ویژگی‌هایی از عالم واقع را بیان می‌کنند. مقدمه دوم: ارزش‌گذاری، از جملات و احکام غلیظ جدا نیست. نتیجه: ارزش‌گذاری، ویژگی‌هایی از عالم واقع را بیان می‌کنند.

در مقابل این استدلال مدافعان تباین واقعیت/ارزش و ناشناخت‌گرایی به مناقشه‌ای دست زده‌اند. این مناقشه بر سر آن است که در مقدمه دوم، اینکه «ارزش‌گذاری از جملات و احکام غلیظ جدا نمی‌شود»، سخنی ناصواب است. بیانی که مناقشه‌کنندگان در این زمینه دارند «مانور جداسازی»^{۳۷} نام دارد و بیان آن است که جملات و احکام غلیظ هم‌زمان دارای دو جزء معنایی توصیفی و توصیه‌ای هستند. جزء توصیفی، واقع‌نما و صدق و کذب‌پذیر است و جزء توصیه‌ای یا ارزش‌گذارانه، نمایان‌گر گرایشی مثل احساس یا اراده بوده و همان الفاظ/مفاهیم رقیق، مثل خوب یا بد هستند و ویژگی واقع‌نمایی ندارند (Putnam, 2003, p. 36).

نقدی که پاتنم بر این مناقشه دارد، به «استدلال ضد جدا کردن»^{۳۸} معروف است و تقریرش را از مک‌داول اخذ کرده است (Putnam, 2003, p. 62). این استدلال درصدد اثبات آن است که الفاظ/مفاهیم غلیظ قابل جداسازی به دو جزء توصیفی و توصیه‌ای نیستند. تقریر پاتنم چنین است:

مقدمه اول: مطابق نظر ناشناخت‌گرایان، یک مفهوم غلیظ قابل تجزیه به یک «توصیف غیر ارزش‌گذارانه» و یک «ارزش‌گذاری» است. جزء «توصیفی» شامل همه مصادیق آن مفهوم غلیظ است. جزء «توصیه‌ای» صرفاً جهت‌گیری ارزش‌گذارانه آن مفهوم غلیظ را تأمین می‌کند. در این نگاه باید این امکان وجود داشته باشد که هرکس مصادیق جزء توصیفی را شناخت، بتواند مصادیق آن مفهوم غلیظ را هم بشناسد. یعنی با صرف شناخت جزء توصیفی، باید ممکن باشد آنچه غلیظ نامیده می‌شود را بدون فهم جهت‌گیری ارزش‌گذارانه تشخیص دهد.

مقدمه دوم: ممکن نیست بتوان مصادیق یک مفهوم غلیظ را بدون فهم جهت‌گیری و منظر ارزش‌گذارانه^{۳۹} شناخت و آن مفهوم غلیظ را بر آن مصادیق حمل کرد؛ زیرا اساساً آن لفظ/مفهوم غلیظ برای افادۀ توأمان توصیف و توصیه وضع و جعل شده است و کارکرد آن، چنان است که توصیف خالی از ارزش‌گذاری نمی‌تواند نقش آن را بازی کند.

نتیجه: آن مفهوم غلیظ نمی‌تواند به «توصیف غیرارزش‌گذارانه» که هم‌مصادیق آن مفهوم غلیظ است، علاوه بر «ارزش‌گذاری» ای که جهت‌گیری ارزش‌گذارانه آن مفهوم غلیظ را تأمین می‌کند، تجزیه شود (Putnam, 1992a, p. 166; 1992b, p. 86).

نکته مقدمه دوم آن است که هدف استفاده از لفظ/مفهوم غلیظ، افادۀ توأمان توصیف و توصیه است؛ به‌همین خاطر، این دو قابل جداسازی از یکدیگر نیست و نمی‌توان به‌لحاظ شناخت مصادیق، الفاظ/مفاهیم غلیظ را با یک توصیف، هم‌ارز گرفت؛ زیرا آن توصیف، نقشی که لفظ/مفهوم غلیظ بازی می‌کند را نمی‌تواند ادا کند. به‌عنوان مثال برای ارائه جزء توصیفی «بی‌رحم»، یا از خود «بی‌رحم» و مترادفاتش استفاده می‌کنند که نقض غرض است، یا نمی‌توانند از عبارت خالی از ارزش‌گذاری اجتناب ورزند. «موجب رنج عمیق می‌شود» به‌عنوان جزء توصیفی معرفی شده است؛ اما از نظر پاتنم نه «رنج» و نه «عمیق» در اینجا خالی از ارزش‌گذاری نیست. شاهدش آن است که تا قبل از استفاده از

37. Disentangling Maneuver

38. Anti-Disentangling Argument

۳۹. این جهت‌گیری و منظر ارزش‌گذارانه شامل استفاده از خود آن مفهوم غلیظ یا مترادفش یا الفاظ/مفاهیم رقیق می‌شود.

داروهای بیهوشی، جراحان موجب رنج عمیق می‌شدند، اما به بی‌رحمی متصف نمی‌شدند. چنان‌که ممکن است رفتاری به‌لحاظ ظاهری و آشکار موجب رنج نشود، اما باز هم بی‌رحمانه توصیف شود. مثل کسی که عامدانه یک جوان را از بالفعل کردن استعدادهایش باز می‌دارد. در این حالت ممکن است جوان هیچ‌گاه دچار رنج نشود؛ اما این عمل بی‌رحمانه بوده است (Putnam, 2003, p. 38). پس دوگانه توصیفی/توصیه‌ای به تقریر ناشناخت‌گرایان، با این استدلال ابطال می‌شود.

مهم‌ترین نقدی که می‌توان به پاتنم وارد کرد، استفاده از فهم عرفی در استدلال است. پاتنم هرچند که محوریت را به شأن زبانی توصیف و توصیه داده است، اما خود به قراردادی بودن زبان اذعان دارد و ورود به بحث‌های زبانی را بی‌ثمر می‌داند (Putnam, 1981, p. 204)؛ همین نکته را می‌توان در معیار غلیظ بودن و عدم جدایی ارزش‌گذاری از مفاهیم غلیظ جاری ساخت. چنان‌که اگر تعبیر ما از توصیف و توصیه صرفاً یک وجه «زبانی» باشد، خود را با امری قراردادی مواجه ساخته‌ایم. در این حالت بحث از وجه زبانی تباین توصیف/توصیه و رد آن، هیچ لازمه منطقی، معرفت‌شناسانه و هستی‌شناسانه نخواهد داشت.

۵. نقش الفاظ/مفاهیم غلیظ در حل دوگانه توصیفی/توصیه‌ای نزد فارابی

به‌طور کلی فضائل و رذائل اخلاقی نزد فارابی را می‌توان از مصادیق الفاظ/مفاهیم غلیظ دانست؛ زیرا این الفاظ/مفاهیم و جملات حاوی آن‌ها، هم «توصیف» کننده و «گزارش‌گر» اطلاعاتی از خارج است و هم «ارزش‌گذاری» کننده و بیان‌کننده «خوبی و بدی» ویژگی و عمل صادر شده از آن است. این به‌خاطر آن است که الفاظ/مفاهیمی مثل عقیف و شجاع در عین حال که فضیلت هستند، اما صرف ارزش‌گذاری نیستند و همراه با ارزش‌گذاری، به توصیف، گزارش و پیش‌بینی فرد متصف به آن می‌پردازند.

فارابی جملات غلیظ را واقع‌نما دانسته و برای آن‌ها قائل به نفس‌الامر است. مثلاً ملاک اعتدال و توسط را نسبت به آنچه شایسته است دانسته است^{۴۰} (فارابی، ۱۴۳۰ق/ب، ص ۲۳۸). به‌همین جهت، مقدمه اول از استدلال پاتنم را برآورده می‌سازد. البته تصویری که فارابی از واقع‌نمایی در اخلاق دارد، کاملاً با پاتنم متفاوت است که در ادامه تبیین خواهد شد.

حال باید دید در نگاه فارابی، مقدمه دوم، یعنی عدم جدایش ارزش‌گذاری از جملات غلیظ، نیز برآورده می‌شود؟ در این بخش به جاری‌شدن استدلال مک‌داول در آرای فارابی می‌پردازیم. فارابی برای «عفت» سه تعریف ارائه کرده است:

تعریف اول: عفت «هیئت» و «ملکه» ای است که متوسط بین «شره»، یعنی طرف زیاد، و «عدم احساس لذت»، یعنی طرف نقص باشد (فارابی، ۱۳۸۸ش، ص ۲۲)^{۴۱}.

در این بیان، مفهوم غلیظ عفت براساس دو مفهوم غلیظ دیگر، یعنی دو طرف افراط و تفریط، تعریف شده است. از این جهت، تقریر پاتنم از استدلال مک‌داول را اجابت می‌کند؛ چراکه در این تعریف عفت به دو جزء متمایز توصیفی و توصیه‌ای تجزیه نشده است.

تعریف دوم: «عقیف کسی است که آنچه سنت، در ماکول، مشروب و منکوح واجب کرده است را انجام می‌دهد، بدون آنکه شهوت و شوقی زائد بر آنچه سنت واجب کرده است، داشته باشد» (فارابی، ۱۳۸۸ش، ص ۱۹).

در این تعریف، جهت‌گیری ارزش‌گذارانه لحاظ شده است که تقریر پاتنم از استدلال مک‌داول را اجابت می‌کند. این جهت‌گیری ارزش‌گذارانه، ملاک وجوب عمل توسط دین است. به عبارت دیگر، عقیف، فعلی که توسط دین ارزش و شایسته دانسته شده است را انجام می‌دهد.

تعریف سوم عقیف: «عفت با توسط ورزیدن در التذاذ از طعام و نکاح حادث می‌شود. زیادت در این لذت باعث کسب «شره» و نقص در آن باعث کسب «عدم حس لذت» می‌شود و آن مذموم است» (فارابی، ۱۴۳۰ق/ب، صص ۲۴۱-۲۴۳)^{۴۲}.

در این تعریف^{۴۳} وجه توصیفی آن است که عفت عملی است متوسط در کسب لذت حاصل از غذا و نکاح؛ و وجه ارزش‌گذارانه آن از عبارت «و آن مذموم است» استفاده می‌شود؛ یعنی «نباید» به طرف زیادت و نقصان رود. با این فرض که خود مفهوم توسط، زیادت و نقصان، یک مفهوم حامل ارزش نباشد. به نظر می‌رسد با این فرض، استدلال مک‌داول جاری نمی‌شود. اما این اشکال به برداشت ما وارد می‌شود که مقصود فارابی چگونگی تحصیل این هیئت فاضله است و چنین نیست که به‌لحاظ مفهومی اگر کسی این توصیف را شناخت، آن‌گاه همان‌طور

۴۰. و زوالها عن الاعتدال المتوسط هو إما إلى الزيادة علی ما ینبغی، أو النقصان عما ینبغی.

۴۱. در همان متن، موارد «سخاوت»، «شجاعت»، «ظرف»، «تواضع»، «حریت»، «کرم»، «حلم»، «حیاء» و «تودد» نیز همین‌گونه تعریف شده‌اند.

۴۲. در همان متن موارد «سخاوت»، «شجاعت» و «تودد» نیز همان‌گونه تعریف شده است.

۴۳. تفاوت تعریف سوم با تعریف اول آن است که در تعریف اول صراحتاً عفت را با دو رذیلت که خود مفاهیم ارزش‌گذارانه‌اند تعریف کرده است، اما در تعریف سوم با اینکه در بیان دو طرف افراط و تفریط ذکر شده، اما فضیلت را براساس این دو رذیلت تعریف نکرده است؛ بلکه با بیان توسط در یک فعل، یعنی التذاذ، به تعریف دست زده است که این بیان، وجه توصیفی تعریف اوست.

که عرف مفهوم غلیظ را تمیز می‌دهد، او هم بتواند صرفاً از آن توصیف، مصادیق مفهوم غلیظ را تشخیص دهد. به عبارت دیگر، عرف براساس معنایی که از لفظ عقیف دارد اشخاصی را به این صفت موصوف می‌کند؛ مثلاً علی عقیف است. حال آیا اگر کسی فقط این توصیف را نزد خود داشته باشد که «عفت یعنی رعایت توسط در به کار بردن لذتها»، می‌تواند همان مصادیقی که عرف عقیف می‌داند را شناسایی کند و مثلاً تشخیص دهد که علی عقیف است؟ در نگاه اول جواب مثبت است؛ زیرا می‌بیند علی توسط را در به کار بردن لذتها رعایت می‌کند؛ اما نکته اینجاست که آیا این شخص متوجه می‌شود که این کار و خلق علی، فضیلت و خوب است؟ جواب منفی است. پس به نظر ما تقریر پاتنم از مک‌داول نیز برای فارابی جاری است؛ چون ارزش‌گذاری از توصیف جدا نمی‌شود. بنابراین، مقصود فارابی از این بیان، چگونگی حصول این هیئت است نه تحدید آن.

۶. نقد و بررسی استدلال مبتنی بر الفاظ/ مفاهیم غلیظ در رد تباین توصیف/توصیه

تا اینجا نشان دادیم که استدلال واقع‌گرایی جملات اخلاقی براساس الفاظ/ مفاهیم غلیظ اخلاقی را می‌توان برای فارابی و پاتنم مطرح کرد و نزد آن دو، توصیف و توصیه قابل جداسازی نیست؛ با این استدلال: الف) جملات و احکام غلیظ، ویژگی‌هایی از عالم واقع را بیان می‌کنند. ب) ارزش‌گذاری از جملات و احکام غلیظ جدا نیست. نتیجه: ارزش‌گذاری ویژگی‌هایی از عالم واقع را بیان می‌کنند.

پیرامون مقدمه الف و نتیجه این استدلال، نکته مهمی وجود دارد و آن، تصویر فارابی و پاتنم از واقع‌گرایی است. تصویر فارابی از واقع‌گرایی اخلاقی با پاتنم کاملاً متفاوت و بلکه متقابل است. به عقیده فارابی خوبی و بدی اعمال، دارای وجود خارجی است؛ مثلاً به بیان او «و اما خیر و شرّ ارادی که همان جمیل و قبیح هستند، پس آن دو به‌طور خاص از انسان «حادث می‌شوند»^{۴۴}» (فارابی، ۱۳۷۶ش، ص ۱۸۲). پس ارزش‌های اخلاقی نزد فارابی مایزای خارجی دارند و همین امر موجب می‌شود نظریه فارابی مصداق واقع‌گرایی متافیزیکی به حساب آید. ارزش‌های اخلاقی نزد فارابی بر مبنای سعادت حقیقی معنا می‌یابند: «هر شیئی وقتی خیر است که در رسیدن به سعادت نافع باشد و شر است وقتی مانع از رسیدن به آن باشد»^{۴۵} (فارابی، ۱۳۸۸ش، ص ۳۲). خود سعادت حقیقی دارای ارزش وجودی است و همان مرتبه‌ای است که انسان به‌لحاظ وجودی به آن اختصاص می‌یابد^{۴۶} (فارابی، ۱۴۳۰ق/الف، ص ۱۷۰). بنابراین، دیدگاه اخلاقی فارابی چیزی است که به «هستی‌شناسی بسط دهنده»^{۴۷} معروف است؛ زیرا تمامی پدیده‌ها و مسائل اخلاقی را تنها به یک خوب واحد وجودی و فوق همه اشیا، تحویل و ارجاع می‌کند. درحالی‌که پاتنم در کتاب «اخلاق بدون هستی‌شناسی» منکر ابتدای ارزش‌های اخلاقی بر اعیان و هستی‌های خارجی شده است (Putnam, 2005, p. 33).

نکته بعدی در مورد اختلاف این دو در ملاک صدق و کذب‌پذیری قضایای اخلاقی است. چنان‌که متوجه شدیم فارابی و پاتنم، هر دو شناخت‌گرا هستند؛ اما در این شناخت‌گرایی تقابل دارند. فارابی ملاک صدق و کذب را تأثیر و عدم تأثیر حقیقی آن‌ها در رسیدن به هدف مطلوب می‌داند (فارابی، ۱۳۸۸ش، ص ۳۲) و نظریه صدق او مطابقت با واقعیت خارجی و یک نظریه وحدت‌گرایانه است. به همین خاطر، فارابی در زمره شناخت‌گرایان تعالی‌گرا قرار می‌گیرد.

درمقابل، پاتنم مخالف سرسخت واقع‌گرایی متافیزیکی است و آن را مردود می‌داند (Putnam, 1992a, pp. 39-40). موضع پاتنم در قبال واقع‌گرایی شامل دو دوره فکری است و البته در هر دو دوره، به‌صراحت واقع‌گرایی متافیزیکی و صدق و کذب متناسب با آن را برای قضایای اخلاقی رد می‌کند. در دوره فکری اول که از سال ۱۹۷۶ تا سال ۱۹۸۸ محوریت آثار او را تشکیل می‌دهد، قائل به رئالیسم درونی است (Putnam, 2016, p. 67).

در دوره دوم پاتنم قائل به واقع‌گرایی فهم‌متعارفی یا پراگماتیسمی است که روابط ارجاعی مشخص، و به تبع آن وحدت‌گرایی در صدق را نمی‌پذیرد. کثرت‌گرایی در صدق برای پاتنم بدین معناست که متناسب با زمینه‌های مختلف باید نظریه‌های صدق متناسب با آن زمینه را اتخاذ کنیم. در این رویکرد پاتنم برای زمینه‌های اخلاقی یک نظریه صدق عمل‌گرایانه را معرفی می‌کند؛ یعنی صدق اخلاقی متناسب با فعالیت اجتماعی و مصلحت عملی داشتن (Putnam, 2016, pp. 94-95). با این وجود، استدلال الفاظ/ مفاهیم غلیظ بر واقع‌گرایی اخلاقی خالی از اشکال نیست؛ زیرا حداقل سه نقد می‌توان بر این استدلال وارد کرد:

۴۴. وأما الخیر الارادی والشر الارادی وهما الجمیل والقیح فانهما یحدثان عن الانسان خاصة.

۴۵. کل شیء فإنما یکون خیراً متى کان نافعاً فی بلوغ السعادة و کل ما عاق عنها بوجه فهو شرّ.

۴۶. وإنّ کل موجود إنّما کون لیبلغ أقصى الکمال الذی له أن یبلغه بحسب رتبته فی الوجود الذی یخصّه؛ فالذی للإنسان من هذا، هو المخصوص باسم السعادة القصوی.

۱- مهم‌ترین نقصی که این استدلال دارد آن است که مبتنی بر فهم کاربر زبان از الفاظ/مفاهیم غلیظ است. یعنی، همان‌طور که در مقدمه اول استدلال مک‌داول گذشت اگر الفاظ/مفاهیم غلیظ قابل تجزیه به دو بخش توصیفی و توصیه‌ای باشد، آنگاه کاربر زبان نمی‌تواند بخش توصیفی را به‌جای خود آن مفاهیم غلیظ در زمینه‌های مناسب به‌کار برد. اما آیا استفاده صحیح زبانی می‌تواند ملاک استنباطات هستی‌شناسانه باشد؟ جواب ما منفی است. درست است که در آرای فارابی و پاتنم الفاظ/مفاهیم غلیظ ارزش‌گذرانه وجود دارند، اما وجود این موارد نمی‌تواند مستلزم واقع‌گرایی آن‌ها شود.

۲- استدلال مطرح شده توسط پاتنم صرفاً یک استدلال جدلی است؛ زیرا بر این مقدمه استوار است که ناشناخت‌گرایان برای جملات غلیظ قائل به صدق و کذب‌پذیری‌اند، حال آنکه خود این صدق و کذب‌پذیری جملات غلیظ از اساس می‌تواند مورد اشکال قرار گیرد و سوال شود که واقع‌گرایی آن از کجا تأمین می‌گردد.

۳- چه اشکالی دارد که توصیف و توصیه در الفاظ/مفاهیم غلیظ از هم جدا شوند، ولی هر دو واقع‌نما و صدق و کذب‌پذیر باشند؟ از نظر ما چنین چیزی امکان‌پذیر است؛ زیرا تجزیه‌ناپذیری توصیف و توصیه در الفاظ/مفاهیم غلیظ هیچ ملازمتی با واقع‌نمایی و صدق و کذب‌پذیری ندارد. هرچند واقع‌نما بودن توصیه، مقصد استدلال مذکور است، اما با نقض مقدمه ب، استدلال فرو می‌ریزد. پس برای اثبات واقع‌نمایی توصیه باید از راهی غیر از الفاظ/مفاهیم غلیظ استفاده کرد.

تا اینجا در پاسخ به پرسش اول مقاله، به بررسی و نقد نسبت توصیف و توصیه در قالب ترکیب آن‌ها در الفاظ/مفاهیم غلیظ و نسبت آن با مسأله دوگانۀ واقعیت/ارزش پرداختیم. حال با ردّ دوگانگی و تبیین توصیف و توصیه این سوال را مطرح می‌کنیم که این دو چگونه با هم درهم‌تنیدگی دارند؟

۷. تبیین نحوه درهم‌تنیدگی توصیف و توصیه نزد پاتنم

پاتنم می‌خواهد نتیجه بگیرد که همه الفاظ/مفاهیم، اعم از رقیق و غیر ارزشی، غلیظ هستند؛ یعنی هم‌زمان مرکب از «توصیف» و «ارزش-گذاری» اند. مثلاً ترکیب «یک انسان خوب» یا «چیزهایی که نباید انجام داد»، همانند الفاظ/مفاهیم غلیظ شامل عنصر «توصیف» هستند (Putnam, 2003, p. 167)؛ چنان‌که الفاظ/مفاهیم توصیفی مثل «گره روی پادری است» نیز از «ارزش‌گذاری» خالی نیستند (& Walsh, 2012, pp. 115-116). بنابراین، هیچ لفظ/مفهوم توصیفی یا توصیه‌ای صرف نداریم، بلکه همگی درهم‌تنیده و به تعبیر پاتنم غلیظ هستند. این امر از نظر پاتنم اثبات‌کننده درهم‌تنیدگی واقعیت و ارزش است. پاتنم تبیین غلیظ بودن همه الفاظ/مفاهیم را به سه بیان ارائه کرده است:

بیان اول: توصیف و توصیه هر دو حکایت‌گر ویژگی‌های خارجی‌اند؛ پس به این اعتبار «عمل» توصیف و توصیه یک ماهیت دارند (Putnam, 1992b, pp. 86-87). طبق این بیان توصیف و توصیه دو مفهوم متمایز هستند؛ ولی عملی که هر دو انجام می‌دهند کشف از واقعیت است و به این اعتبار درهم‌تنیدگی داشته و غلیظ هستند. البته همان‌طور که گذشت واقع‌گرایی پاتنم معنای خاص خود را دارد و با فارابی متفاوت است.

بیان دوم: براساس رأی فیلیپا فوت، مسأله دوگانۀ توصیفی/توصیه‌ای، مورد تأیید پاتنم قرار گرفته است (Putnam, 2003, p. 35). براساس این تفسیر جملات ارزش‌گذارانه به‌نحو تحلیلی، مستلزم جملات توصیفی و بالعکس هستند (Eklund, 2011, p. 26). پاتنم در جای دیگر در مورد «استلزام به‌نحو تحلیلی» می‌نویسد: «وقتی یک موقعیت یا یک شخص یا یک انگیزه به درستی توصیف شود، تصمیم بر اینکه آن چیز «خوب» یا «بد» یا «درست» یا «غلط» است، به‌طور خودکار به دنبالش می‌آید» (Putnam, 1992a, p. 166). این معنا از «تحلیلی» با جمله‌ای مثل «همه مجردها، ازدواج نکرده‌اند» یکسان نیست؛ یعنی نه به‌معنای این‌همان‌گویی و نه به‌معنای وجود معنای محمول در موضوع است، بلکه بدین‌معناست که جملاتی لازمه یک جمله دیگرند (Putnam, 1975, p. 327). این بیان دارای این اشکال است که چگونه ارزش‌گذاری به‌صورت خودکار به‌دنبال توصیف می‌آید و بالعکس، چگونه توصیف به‌دنبال ارزش‌گذاری می‌آید؟ پاتنم در این‌باره توضیحی ارائه نکرده است. اشکال مذکور براین اساس است که این توصیف و توصیه نزد پاتنم تبیین مفهومی دارند، درحالی‌که استلزام و استنتاج تحلیلی بین دو مفهوم متباین محل اشکال است.

بیان سوم: در این بیان هر کدام از احکام ارزشی و توصیفی، یکدیگر را پیش‌فرض می‌گیرند (Putnam, 2016, p. 94). رویکرد پاتنم در تبیین این امر، با تحلیل و آزمودن یک جمله ساده «گره روی پادری است»^{۴۸} است.^{۴۹} اگر کسی این حکم را در یک زمینه^{۵۰} خاص ادا

48. The cat is on the mat.

۴۹. پاتنم به خاطر سادگی، شهرت و جناسی بودن از این جمله استفاده کرده است.

50. Context

کند، منابع مفهومی خاصی را به کار می‌گیرد. الفاظ/مفاهیمی مثل «گره»، «روی» و «پادری» که توسط یک فرهنگ خاص فراهم شده است و حضور همه‌جایی این فرهنگ خاص، نمایان‌گر چیزی در مورد علایق و ارزش‌های آن فرهنگ است که البته این برای همه فرهنگ‌ها صادق است (Putnam, 1981, p. 201-202).

از نظر پاتنم «باور»، یک امر ارادی و یک تصمیم است و این باور فقط در امور اخلاقی مطرح نیست، بلکه شامل همه اقسام معرفت است؛ حتی مثلاً وقتی در علوم تجربی محض، نظریه‌ای را به ساده^{۵۱}، برانده^{۵۲} و به‌خوبی تأیید شده^{۵۳} توصیف می‌کنیم. این بدان معناست که «باید» این نظریه را بپذیریم یا حداقل «باید» مورد توجه قرار دهیم (Putnam, 1995, p. 169). لازمه ورود «تصمیم» در مفهوم معرفت آن خواهد بود که معرفت، بر سیستم تعهدات ارزشی ما مبتنی شود (Putnam, 1981, p. 201). لازمه این دیدگاه نزد پاتنم آن است که همه واقعیت‌ها از دریچه لنز یک منظر ارزش‌گذارانه دیده شوند (Putnam & Walsh, 2012, p. 112). بنابراین، باور در هر معرفتی مبتنی بر باور بر یک معرفت ارزش‌گذارانه است که اعتقاد به آن باور را موجه ساخته است. اما خود این باور ارزش‌گذارانه نیز بدون تکیه بر شناخت هدایت شده از جهان، یعنی توصیف، شکل نمی‌گیرد. به‌همین خاطر، به بیان پاتنم توصیف و توصیه، هریک را پیش فرض می‌گیرند.

بر اساس این تفسیر از مفهوم غلیظ است که از نظر پاتنم برای استفاده مشخص و درست از الفاظ/مفاهیم غلیظ، و به عبارتی، همه الفاظ/مفاهیم، فرد باید توانایی شناخت یک نقطه‌نظر^{۵۴} یا منظر ارزش‌گذارانه را داشته باشد (Putnam & Walsh, 2012, p. 292). لازمه تفسیر پاتنم از غلیظ بودن همه الفاظ/مفاهیم آن است که به‌طور کلی هیچ شناختی نزد پاتنم مستقل از یک چشم انداز محلی^{۵۵} نیست (Putnam, 1992a, p. 170; 1992b, p. 88). در این نظر، الفاظ/مفاهیم غلیظ محلی و ناحیه‌ای^{۵۶} هستند و این به معنای آن است که با توجه و وابسته به زمینه‌های خاص مربوط به چشم‌انداز و فعالیت‌های ارزش‌گذارانه، معنا می‌شوند. مفهومی که مثلاً ما از «عفت» می‌دانیم، تنها درون یک نظام اخلاق جنسی خاصی وجود دارد. همچنین ممکن است در فرهنگی به عملی عقیفانه اطلاق شود، اما این مستلزم حکم به نیکو بودن این عمل نباشد. این باعث می‌شود معنایی که ما از الفاظ/مفاهیم ارزشی داریم، وابسته به فرهنگی که به آن تعلق داریم باشد و تا وقتی که درون این فرهنگ قرار داریم، نمی‌توانیم قضاوت‌های ارزش‌گذارانه در فرهنگ‌های دیگر را فهم و ارزیابی کنیم (Putnam, 1995, p. 189).

مهم‌ترین نقدی که به چنین تصویری از الفاظ/مفاهیم غلیظ و به تبع، از همه الفاظ/مفاهیم نزد پاتنم می‌توان وارد کرد آن است که، به نوعی نسبی‌گرایی منجر می‌شود. یعنی چیزی که در فرهنگی فضیلت است در فرهنگی دیگر ردیلت به حساب می‌آید. به عبارت دیگر، معنایی که از الفاظ/مفاهیم داریم در وابستگی با زمینه‌ای که در آن قرار دارند تغییر می‌کند. این نقض صریح تعریف عینیت است؛ زیرا مطلق معرفت را مستقل از فرهنگ انسان نمی‌داند و با تغییر فرهنگ، آن معرفت نیز تغییر خواهد کرد.

اما پاتنم منکر نسبی‌گرایی است و معتقد به خود-متناقض بودن آن است (Putnam, 2003, p. 143). به بیان او صدق احکام اخلاقی مبتنی بر نسبی‌گرایی فرهنگی نیست (Putnam, 2016, pp. 54-55). همچنین به عقیده وی ارزش، ویژگی^{۵۷} عمل، به مثابه یک امر خارجی است و بر این اساس، امری وابسته به بینش و گرایش انسان نیست. به‌همین خاطر، خود را غیر نسبی‌گرا می‌داند (Putnam, 1981, p. 210).

بنابراین از یک طرف دیدگاه او در مورد الفاظ/مفاهیم، اعم از ارزشی و غیر ارزشی، آن است که ناحیه‌ای و وابسته به زمینه هستند و از طرفی معتقد است صدق یک مفهوم اخلاقی خاص، مبتنی بر نسبی‌گرایی فرهنگی نیست و ارزش، ویژگی عینی عمل است و این یک تناقض است. چنان‌که در بخش بعد نشان خواهیم داد، ارادی بودن باور را در آثار فارابی می‌توان یافت؛ اما لازمه سخن فارابی نسبی‌گرایی نخواهد بود.

اشکال دیگر به بیان سوم آن است که همواره باید یک حکم ارزشی یا توصیفی مبنایی داشته باشیم که خودش پیش فرض نداشته باشد؛ وگرنه نوعی تسلسل به‌وجود می‌آید که با مبنایی پاتنم در تعارض است؛ چون قائل به بدیهیات نیست (Putnam & Putnam, 2017, P. 49) و منکر استدلال تسلسل منجر به مبنایگروی است (Putnam, 1983, p. 82).

51. Simple
52. Elegant
53. Well Confirmed
54. Point Of View
55. Local Perspective
56. Parochial
57. Property

۸. تبیین نحوه درهم‌تنیدگی توصیف و توصیه نزد فارابی

در باب ملاک تمایز توصیف و ارزش‌گذاری نزد فارابی، معلوم شد که تمایز ماهوی در این خصوص وجود دارد؛ یعنی ماهیت ادراک توصیفی با ماهیت ادراک توصیه‌ای تباین دارد. اما با توجه به تفسیر جدیدی که پاتنم از عدم دوگانۀ توصیف/توصیه و تبیین جدیدی که از الفاظ/مفاهیم غلیظ ارائه کرد، چه نسبتی نزد فارابی می‌توان بین توصیف و توصیه برقرار کرد؟ آیا می‌توان همچون پاتنم، همه‌الفاظ/مفاهیم را غلیظ دانست؟

ب-۱- به معنای واقع‌نما بودن، یعنی اولین بیان پاتنم، می‌توان گفت فارابی به واقع‌نما بودن ارزش‌های حقیقی قائل است. به عبارت دیگر، فارابی قائل است که هم در توصیف و هم در ارزش‌گذاری ویژگی‌هایی از واقعیت خارجی بیان می‌شود. به بیان فارابی، معرفت کامل به یک شیء، شناخت ماهیت آن، سپس حسن، جودت، ردائت و قبح آن است^{۵۸} (فارابی، ۱۳۹۵ش، صص ۱۲۱-۱۲۲). بدین‌خاطر، فارابی حسن و قبح یک شیء را ویژگی واقعی آن می‌داند و معرفت کامل را منوط به درنظر گرفتن آن کرده است. این بیان، عبارت دیگر حسن و قبح ذاتی و شناخت‌گرایی تعالی‌محور است که پاتنم به مخالفت و نقد آن پرداخته است.

ب-۲- تفسیر فیلیپا فوت: فارابی قائل به استنباط احکام اخلاقی از احکام غیر اخلاقی به‌نحو تحلیلی نیست. مقصود از تحلیلی همان معنایی است که پاتنم بیان کرد. یعنی بعد از توصیف صحیح موقعیت، ارزش‌گذاری به‌دنبال آن می‌آید. نزد فارابی ادراکات نظری با ادراکات عملی، تباین مفهومی دارند و اگر قرار باشد یکی از دیگری استنباط شود در قیاسی صورت می‌گیرد که یک مقدمه دیگر به آن اضافه شده باشد. مثلاً «این کار دزدی است»؛ «دزدی بد است»؛ پس «این کار بد است». از اینکه «این کار دزدی است» نمی‌توان به‌نحو تحلیلی، «این کار بد است» را نتیجه گرفت. پس به مقدمه واسط نیازمندیم.

ب-۳- پیش‌فرض هم بودن توصیف و توصیه: جالب است که این رأی را در متون فارابی می‌توان یافت که ادراک و اعتقاد در ذهن امری ارادی است و در آن می‌توان «حسن و قبح» و «مدح و ذم» را جاری ساخت. به بیان فارابی، در معارف غیر بدیهی، «وقتی «قصد» شناخت چیزی را دارد، به واقف شدن بر حالی از احوال آن «مشتاق» می‌گردد و «تلاش می‌کند» که آن شیء را در آن حالتش به آنچه قبلاً به آن معرفت داشته الحاق کند. این امر نیست مگر «طلب» آنچه از آن شیء در نفس موجود است. مثلاً مشتاق معرفت یک شیء می‌شود که آیا حی است یا نه ...» (فارابی، ۱۴۰۵ق، صص ۹۸-۱۰۰).

براساس نظر وی، قوه و قدرت تمیز ذهن می‌تواند به جودت و ردائت موصوف شود. جودت به آن است که اعتقاد حق و قدرت تمیز آن برای انسان حاصل شود و ردائت به این است که به آنچه بایسته است، اعتقاد نداشته باشد. سپس بیان می‌کند که شرط آنکه جودت تمیز منجر به سعادت شود، آن است که به قصد و آگاهانه باشد (فارابی، ۱۴۳۰ق/ب، صص ۲۳۰-۲۳۲). از این جهت که فرایند شناخت نزد فارابی امری ارادی است و مورد حسن و قبح قرار می‌گیرد، به نظریه پاتنم نزدیک می‌شود. هنجاری شدن فکر، مستلزم آن است که فرایند فکری انسان تحت قواعد اخلاقی قرار گیرد. البته نزد فارابی، معارف و معقولات بدیهی از راه اختیاری به دست نیامده است (فارابی، ۱۴۰۸ق/الف، صص ۲۶۹-۲۷۰).

بنابراین، فارابی و پاتنم هر دو به ارادی بودن فرایند معرفت، حداقل در غیر بدیهیات، هم‌رأی هستند. اما به‌هرحال، پیش‌فرض هم بودن توصیف و توصیه منجر به تسلسل می‌شود و برای رهایی از این امر، باید یک توصیف یا توصیه اولی و بدیهی داشته باشیم. یکی از موارد اختلاف فارابی و پاتنم اینجاست که فارابی به بدیهیات عقلی و کاشف از واقعیت قائل است؛ درحالی‌که پاتنم منکر هرگونه بدیهی است (Putnam & Putnam, 2017, P. 49).

اختلاف دوم آن است که به باور فارابی اعتقادات شکل گرفته در انسان، دلیل و حاکی از موجودات در نفس‌الامر آنان است (فارابی، ۱۴۰۸ق/ب، ۲۵۵) و ضروری به نظریه صدق مطابقت نخواهد زد. نزد فارابی ادراکات صادق، مطابق با واقعیت خارجی‌ای هستند که مستقل از بینش و گرایش انسان است. درحالی‌که پاتنم هم در آرای متخذهش از فلاسفه پراگماتیست و هم در نظریه رئالیسم درونی خود، معتقد است ارادی شدن معرفت منجر به مجعول شدن معرفت و واقعیت می‌گردد. این بیان به نسبی‌گرایی هستی‌شناسانه مشهور گشته است (ماتسler، ۱۳۹۹ش، صص ۴۷-۴۸)؛ یعنی، نزد پاتنم صدق و کذب و معرفت متأثر از هنجارها و ارزش‌های انسان است، لازمه این عقیده، وابستگی معرفت به انسان و در نتیجه نسبی‌گرایی است.

۹. مسأله واقعیت/ارزش با توجه به نحوه درهم‌تنیدگی توصیف و توصیه نزد پاتنم و فارابی

در این بخش در پی پاسخ به این سوال هستیم که تصویری که از نحوه درهم‌تنیدگی توصیف و توصیه نزد پاتنم و فارابی ارائه کردیم، چه نسبتی با مسأله واقعیت/ارزش دارد؟

۱- بیان اول پاتنم از نسبت توصیف و توصیه، مبنی بر یکسان بودن ماهیت، حکم آن دو در واقع‌نمایی را در آراء فارابی مشاهده کردیم. اما آیا این بیان می‌تواند مستلزم حل مسأله واقعیت/ارزش باشد؟ اینجا بحث این است که آیا ارزش‌ها، ویژگی‌هایی از عالم خارج هستند؟ پاسخ ما مثبت است. واقع‌نمایی ارزش‌گذاری، دلالت بر عینیت و واقعی بودن ارزش‌ها دارد و دوگانۀ واقعیت/ارزش را به چالش می‌کشد. در این بیان، نزد فارابی، تباین مفهومی توصیف و توصیه، ضروری به واقع‌نمایی توصیه نمی‌زند. در این صورت نمی‌توان گفت چون قائل به تباین مفهومی توصیف و توصیه شدیم، پس ارزش‌ها واقعی نیستند. البته نگاه فارابی به واقع‌گرایی با پاتنم کاملاً متفاوت و متقابل است و واقعی بودن ارزش‌ها نزد آن‌ها معنای واحدی ندارد.

۲- بیان دوم پاتنم، مبنی بر استلزام ارزش‌گذاری از توصیف بود. طبق مبانی فارابی رابطه توصیف و توصیه نمی‌تواند به‌نحو استلزام تحلیلی باشد. برای فارابی این بیان هیچ رابطه‌ای با مسأله واقعیت/ارزش نخواهد داشت و آن را رد یا اثبات نمی‌کند. ارزش‌ها می‌توانند واقعی باشند، اما به‌نحو تحلیلی از توصیفات استنتاج نشوند. این امر برای پاتنم به‌شرطی صادق است که در رابطه استلزام بین دو گزاره، اگر یکی واقع‌نما باشد، دیگری نیز چنین باشد. اگر توصیفی واقع‌نما باشد، توصیه‌ای که لازمه آن است نیز واقع‌نما خواهد بود.

۳- در مورد بیان سوم پاتنم، باید گفت پیش‌فرض یکدیگر بودن توصیف و توصیه، الزاماً دلالتی بر واقعی بودن ارزش‌ها و در نتیجه حل مسأله واقعیت/ارزش نزد پاتنم و فارابی ندارد؛ زیرا پیش‌فرض یک جمله قراردادی و اعتباری، می‌تواند یک جمله واقع‌نما باشد. ممکن است یکی از دو مقدمه قیاس، واقع‌نما بوده، ولی نتیجه غیر واقع‌نما باشد. بنابراین، پیش‌فرض این نتیجه غیرواقع‌گرایانه، یک مقدمه واقع‌گرایانه است. مثل این قیاس: مقدمه اول: اسب شاخ‌دار حیوان است. مقدمه دوم: هر حیوانی متحرک بالاراده است. نتیجه: اسب شاخ‌دار متحرک بالاراده است. اما امکان ندارد نتیجه واقع‌گرایانه، مقدمه غیرواقع‌گرایانه داشته باشد؛ زیرا محتوای واقع‌نمایانه نتیجه، از محتوای مقدمات آن اخذ شده است و نمی‌توان از مقدمات ناواقع‌گرا نتیجه واقع‌نمایانه گرفت.

اشکال این بیان آن است که حتی اگر قبول کنیم ارزش‌ها ویژگی‌های اصیل جهان خارج هستند، ملازم این نیست که ادراکات معطوف به ارزش با ادراکات معطوف به غیر ارزش نامتباين باشند. یعنی از تباین توصیف و توصیه و عدم ارتباط آن‌ها و عدم استنباط آن دو از یکدیگر، لازم نمی‌آید که ارزش، عینی و واقعی نباشد؛ بلکه از واقعیت خارجی دو نحوه ادراک کاملاً متفاوت به‌دست آمده است. معیاری که فارابی برای ارزش‌گذاری دارد، ضمانت‌گر واقعی بودن آن است؛ زیرا او معیار ارزش احوال ارادی انسان را در برآوردن غایت حقیقی، یعنی همان مراتب قرب الهی که وجود خارجی مستقل از انسان دارد، می‌بیند و به‌همین جهت، ارزش‌گذاری نزد او عینی، واقع‌نما و در مقابل قراردادی و نسبی است. درمقابل، آرای پاتنم معیار عینیت اخلاقی را برآورده نمی‌سازد؛ چراکه نزد او واقعی بودن ارزش‌ها، مبتنی بر وجود مستقل آن‌ها از انسان، فرهنگ و چشم‌انداز او نیست و با تغییر این امور، ارزش‌ها نیز دگرگون می‌شود که موجب نسبی‌گرایی در اخلاق است.

۱۰. نتیجه‌گیری

۱- برخی محققان معتقدند الفاظ/مفاهیم غلیظ اخلاقی، یعنی الفاظ/مفاهیمی مثل «عفت» و «شجاعت» که خاصیت توصیف و توصیه را توأمان دارند، نقض‌کننده تباین توصیفی/توصیه‌ای است. از آنجاکه نزد این محققان، تباین توصیفی/توصیه‌ای نسخه زبانی تباین واقعیت/ارزش است، رد تباین اولی مستلزم بطلان دومی است. برای رد تباین توصیف/توصیه یک استدلال بدین‌نحو ارائه شد: الف) جملات و احکام غلیظ، ویژگی‌هایی از عالم واقع را بیان می‌کنند؛ ب) ارزش‌گذاری از جملات و احکام غلیظ جدا نیست. نتیجه: ارزش‌گذاری ویژگی‌هایی از عالم واقع را بیان می‌کند.

پاتنم برای اثبات مقدمه دوم، از استدلال مک‌داول استفاده می‌کند که این استدلال برای فارابی نیز جاری است. فی‌الجمله نتیجه گرفته شد که با الفاظ/مفاهیم غلیظ می‌توان دوگانه‌های مذکور را رد نمود.

۲- در مورد مقدمه اول و نتیجه، که محوریتش واقع‌گرایی است، نشان دادیم که فارابی و پاتنم دو تبیین کاملاً مخالف از واقع‌گرایی ارائه می‌کنند. نزد فارابی احکام و جملات اخلاقی منشأ انتزاع واقعی و خارجی دارند و صدق و کذب این احکام و جملات با مطابقت با آن ویژگی‌های خارجی اخلاقی فراهم می‌شود. این دیدگاه به واقع‌گرایی متافیزیکی معروف است. درمقابل، پاتنم منکر واقع‌گرایی متافیزیکی بوده و معتقد است صدق و کذب احکام و جملات اخلاقی، مبتنی بر اعیان خارجی نیست. جایگزین او واقع‌گرایی درونی و فهم‌متعارفی است. در این نوع از واقع‌گرایی، صدق و کذب صرفاً با داشتن دلایل به اندازه کافی خوب و مصلحت عملی معنا می‌شود. این بیان از واقع‌گرایی اخلاقی مستقل از بینش و گرایش انسان، فرهنگ و چشم‌انداز او نیست و با تغییر این موارد، ارزش اخلاقی نیز تغییر می‌کند و در نتیجه، این دیدگاه منجر به نسبی‌گرایی اخلاقی می‌شود. حال آنکه نزد فارابی، ارزش‌های اخلاقی در ارتباط با غایت حقیقی که همان مراتب قرب خدا و یک ارزش هستی‌شناسانه است، معنا پیدا می‌کند که منجر به نسبی‌گرایی اخلاقی نمی‌شود.

۳- سه نقد به این استدلال وارد ساختیم. اول: استدلال مک‌داول مبتنی بر کاربردهای زبانی است. درحالی که نزد فارابی و پاتنم مباحث زبانی عرف‌محور و قراردادی بوده و نمی‌تواند زمینه مباحث هستی‌شناسانه، مثل واقع‌گرایی، شود. دوم: استدلال مطرح شده توسط پاتنم صرفاً یک استدلال جدلی است؛ زیرا مبتنی بر این مقدمه است که ناشناخت‌گرایان برای جملات غلیظ قائل به صدق و کذب‌پذیری‌اند؛ حال آنکه معلوم نیست واقع‌گرایی صدق و کذب‌پذیری جملات غلیظ از کجا تأمین می‌گردد. سوم: تجزیه‌ناپذیری توصیف و توصیه در الفاظ/مفاهیم غلیظ ملازمتی با واقع‌گرایی آن دو ندارد. یعنی می‌توان الفاظ/مفاهیم غلیظ اخلاقی را به دو جزء توصیفی و توصیه‌ای که هر دو واقع‌نما هستند تجزیه کرد. هر چند واقع‌نما بودن توصیه، مقصد استدلال مذکور است؛ اما با نقض مقدمه دوم، استدلال فرو می‌ریزد. بنابراین برای اثبات واقع‌نمایی توصیه باید از راهی غیر از الفاظ/مفاهیم غلیظ استفاده کرد.

۴- با ردّ دوگانۀ توصیفی/توصیه‌ای، پاتنم و فارابی چه تصویری از درهم‌تنیدگی توصیف و توصیه ارائه می‌کنند؟ براساس نظر پاتنم، سه بیان ارائه و سپس با فارابی تطبیق داده شد:

بیان اول پاتنم که حکم در توصیف و توصیه را واقع‌نما می‌دانست، نزد پاتنم و فارابی مسأله واقعیت/ارزش به چالش کشیده و مستلزم عینی بودن ارزش‌هاست. البته در این بیان، نزد فارابی، تباین مفهومی توصیف و توصیه ضرری به واقع‌نمایی توصیه نمی‌زند و نمی‌توان گفت چون قائل به تباین مفهومی توصیف و توصیه شدیم، پس ارزش‌ها واقعی نیستند. همچنین باید این نکته را در نظر داشت که فارابی و پاتنم، چنان‌که گذشت، دو تبیین کاملاً متفاوت از واقع‌نمایی ارائه می‌کنند.

بیان دوم پاتنم که ارزش‌گذاری را به‌نحو تحلیلی، لازمه توصیف می‌دانست، برای فارابی مردود بود. بنابراین نقشی در حل مسأله واقعیت/ارزش بازی نمی‌کند؛ اما برای پاتنم نمی‌تواند از حکم یا جمله‌ای واقع‌نما جمله‌ای غیر واقع‌نما لازم آید. به‌همین جهت، مسأله واقعیت/ارزش را حل می‌کند و اگر توصیفی واقع‌نما باشد، توصیه‌ای که لازمه آن است نیز واقع‌نما خواهد بود.

درباره بیان سوم پاتنم که توصیف و توصیه را پیش‌فرض هم می‌گرفت، باید گفت: پیش‌فرض بودن توصیف و توصیه نزد فارابی و پاتنم را می‌توان بدین‌نحو تبیین نمود که فرآیند ادراک، یک فرآیند ارادی است و همین باعث می‌شود که معرفت ما بر یک نظام ارزشی استوار باشد. اما فارابی و پاتنم اختلاف نظر اساسی دارند؛ بنابراین، همواره باید یک حکم ارزشی یا توصیفی مبنایی داشته باشیم که خودش پیش‌فرض نداشته باشد و گرنه نوعی تسلسل به‌وجود می‌آید. پاتنم منکر هرگونه بدیهی است؛ ولی فارابی به بدیهیات عقلی و کاشف از واقعیت قائل است. به‌هرحال، در مورد نسبت پیش‌فرض هم بودن توصیف و توصیه، با مسأله واقعیت/ارزش می‌توان گفت: امر غیر واقع‌نما می‌تواند پیش‌فرض واقع‌نما داشته باشد، و نه بالعکس. در حالت اول، بیان سوم نقشی در حل مسأله واقعیت/ارزش بازی نمی‌کند؛ اما در حالت دوم، اگر پیش‌فرض یک ارزش‌گذاری یک توصیف واقع‌گرایانه باشد، آن‌گاه ارزش‌گذاری واقع‌نما خواهد بود و به تبع آن، نشان از واقعی بودن ارزش و حل مسأله واقعیت/ارزش دارد. این نتیجه، یعنی صرف واقعی بودن ارزش‌ها، بین پاتنم و فارابی مشترک است؛ اما در تصویر واقع‌نمایی اختلاف مبنایی وجود دارد. فارابی معتقد است اعتقادات شکل گرفته در انسان دلیل و حاکی از موجودات در نفس‌الامر آن‌هاست که ضرری به نظریه صدق مطابقت نخواهد زد. نزد فارابی ادراکات صادق، مطابق با واقعیت خارجی‌ای هستند که مستقل از بینش و گرایش انسان است. درحالی که پاتنم هم در آرای متخذش از فلاسفه پراگماتیست و هم در نظریه رئالیسم درونی خود معتقد است ارادی شدن معرفت منجر به مجعول شدن معرفت و واقعیت می‌گردد. این بیان همان چیزی است که به نسبی‌گرایی هستی‌شناسانه مشهور گشته است.

۵- معیاری که فارابی برای ارزش‌گذاری دارد، ضمانت‌گر واقعی بودن آن است؛ زیرا او معیار ارزش احوال ارادی انسان را در برآوردن غایت حقیقی، یعنی همان مراتب قرب الهی که وجود خارجی مستقل از انسان دارد، می‌بیند و به‌همین خاطر، ارزش‌گذاری نزد او عینی، واقع‌نما و ضد قراردادی و نسبی است؛ ولی آرای پاتنم معیار عینیت اخلاقی را برآورده نمی‌سازد؛ چون نزد او واقعی بودن ارزش‌ها مبتنی بر وجود مستقل از انسان، فرهنگ و چشم‌انداز او نیست و با تغییر این امور، ارزش‌ها نیز دگرگون می‌شود که حاصل آن، نسبی‌گرایی در اخلاق است.

یادداشت‌ها

نویسندگان هیچگونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

- جیکوبز، جاناتان آ. (۱۳۹۶ش). فرهنگ اصطلاحات فلسفه اخلاق. (ترجمه: سیدمحمدعلی تقوی و زهره علوی راد). تهران: مرکز. فارابی، ابونصر (۱۳۷۶ش). *السیاسة المدنیة*. (ترجمه: حسن ملکشاهی). تهران: سروش.
- فارابی، ابونصر (۱۳۸۸ش). *فصول منتزعه*. (ترجمه: حسن ملکشاهی). تهران: سروش.
- فارابی، ابونصر (۱۳۹۵ش). *تلخیص نوامیس افلاطون*. (ترجمه: احمد فردی اهوازی). تهران: نگاه معاصر.
- فارابی، ابونصر (۱۴۰۵ق). *الجمع بین رأیی الحکیمین*. تهران: الزهراء.
- فارابی، ابونصر (۱۴۰۸ق/الف). *البرهان (المنطقیات للفارابی)*، ج ۱. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- فارابی، ابونصر (۱۴۰۸ق/ب). *التحلیل (المنطقیات للفارابی)*، ج ۱. قم: کتابخانه عمومی آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- فارابی، ابونصر (۱۴۳۰ق/الف). *تحصیل السعادة (الاعمال الفلسفیة)*. بیروت: دار المناهل.
- فارابی، ابونصر (۱۴۳۰ق/ب). *تنبیه علی سبیل السعادة (الاعمال الفلسفیة)*. بیروت: دار المناهل.
- فارابی، ابونصر (۱۹۹۵م). *آراء أهل المدينة الفاضلة و مضاداتها*. بیروت: دار و مکتبة الهلال.
- ماتسلا، تیموتی (۱۳۹۹ش). *نسبی‌گرایی*. (ترجمه: رحمان شریفزاده). تهران: علمی و فرهنگی.

References

- Burton, S. L. (1992). "Thick" Concepts Revised. *Analysis*, 52(1), 28–32. Doi: <https://doi.org/10.2307/3328878>
- Dancy, J. (1995). In Defense of Thick Concepts. *Midwest Studies in Philosophy*, 20(-), 263–79. Doi: <https://doi.org/10.1111/j.1475-4975.1995.tb00316.x>
- Eklund, Matti. (2011). What are Thick Concepts?. *Canadian Journal of Philosophy*, 41(1): 25-49. Doi: <https://doi.org/10.1353/cjp.2011.0007>
- Fārābī. (1985). *Al-Jam' bayna ra'yay al-hakimayn*. Tehran: Al-Zahrā. [In Arabic]
- Fārābī. (1988/a). *Al-Borhān* [In al-Fārābī, al-mantiqiyyāt lilfārābī], Vol. 1. Qom: Mar'ashi Najafī Library. [In Arabic]
- Fārābī. (1988/b). *Al-Taḥlīl* [In al-Fārābī, al-mantiqiyyāt lilfārābī], Vol. 1. Qom: Mar'ashi Najafī Library. [In Arabic]
- Fārābī. (1995). *Ārā' Ahl al-Madīna al-Fāzela wa Mozādātōhā*. Beirut: Dar wa Maktaba al-Hilāl.
- Fārābī. (1997). *Al-Sīāsāt al-Madaniyah*. Tehran: Soroush. [In Persian]
- Fārābī. (2009/a). *Tahṣīl al-Sa'ādah*. Beirut: Dar al-Manāhil. [In Arabic]
- Fārābī. (2009/b). *Tanbī a'lā Sabīl al-Sa'ādah*. Beirut: Dar al-Manāhil. [In Arabic]
- Fārābī. (2009/c). *Foṣūl al-Montaza'ah*. (Translate: H. Malekshahi). Tehran: Soroush. [In Persian]
- Fārābī. (2016). *Talkhīṣ Nawāmīs Aflātun*. (Translate: A. Faradi Ahvazi). Tehran: Nigāhi Mo'āshir. [In Persian]
- Foot, Ph. (1958). Moral Arguments. *Mind*. 67(268), 502–13. Doi: <https://doi.org/10.1093/mind/LXVII.268.502>
- Hare, R.M. (1952). *The Language of Morals*. Oxford: Clarendon Press.
- Jacobs, J. A. (2017). *Ethics A-Z*. (Translate: M. A. Taqawī & Z. Alavīrād). Tehrān: Markaz. [In Persian]
- Kirchin, S. (2017). *Thick Evaluation*. Oxford: Oxford University Press.
- Kyle, B. G. (2019). The Expansion View of Thick Concepts. *Nous*, 54 (4), 914-944. Doi: <https://doi.org/10.1111/nous.12289>
- Masteller, T. (2020). *Relativism*. (Translate: R. Shrarīzāde). Tehrān: Ilmī wa Farhangī. [In Persian]
- McDowell, J. (2002). *Mind, Value, and Reality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Murdoch. I. (2014). *The Sovereignty of Good*. London: Routledge.
- Putnam, H. & Putnam, R. A. (2017). *Pragmatism as a way of life*. Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Putnam, H. & Walsh, V. (2012). *The End of Value-Free Economics*. New York: Routledge.
- Putnam, H. (1975). *Mind, Language and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, H. (1981). *Reason, Truth and History*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Putnam, H. (1983). *Realism and Reason*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, H. (1992/a). *Realism with a Human Face*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Putnam, H. (1992/b). *Renewing Philosophy*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Putnam, H. (1995). *Words and Life*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Putnam, H. (1999). *The threefold cord: mind, body, and world*. New York: Columbia University Press.
- Putnam, H. (2003). *The collapse of the Fact/Value dichotomy*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Putnam, H. (2005). *Ethics without Ontology*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Putnam, H. (2016). *Naturalism, Realism, and Normativity*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Reuter, K. (2018). Dual character concepts. *Philosophy Compass*, 14 (1), e12557. **Doi:** <https://doi.org/10.1111/phc3.12557>
- Roberts, D. (2013). Thick Concepts. *Philosophy Compass*, 8(8), 677–688. **Doi:** <https://doi.org/10.1111/phc3.12055>
- Stevenson, Ch. L. (1938). Persuasive Definitions. *Mind*, 47(187), 331–350. **Doi:** <https://doi.org/10.2307/2250337>
- Väyrynen, P. (2025). *Thick Ethical Concepts*. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (Edit: E. N. Zalta & U. Nodelman). URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2025/entries/thick-ethical-concepts/>
- Williams, B. (2006). *Ethics and the Limits of Philosophy*. New York: Routledge.

